

ПОЛЯХ Н. А.,
аспірант кафедри адміністративного
права
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 347.998.85:061.1ЄС

**ВТРУЧАННЯ, «ВСТАНОВЛЕНЕ ЗАКОНОМ», У РЕАЛІЗАЦІЮ ПРАВА
НА СВОБОДУ МИРНИХ ЗІБРАНЬ У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ
З ПРАВ ЛЮДИНИ: ВИСНОВКИ ДЛЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА**

Стаття присвячена дослідженню питання реалізації в адміністративному судочинстві положень ст. 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також правових позицій Європейського суду з прав людини щодо права на свободу мирних зібрань. Автор аналізує сутність поняття «встановлене законом», яке застосовується до випадків обмеження права на свободу мирних зібрань. У роботі робиться висновок про те, що нормативно-правове регулювання суспільних відносин, які виникають у зв'язку з реалізацією права на свободу мирних зібрань, має відповідати принципу правової визначеності як невід'ємної складової частини верховенства права. У зв'язку з цим аналізується вітчизняне правове регулювання у сфері свободи мирних зібрань та надаються рекомендації щодо застосування стандартів ст. 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод в адміністративному судочинстві.

Ключові слова: мирні зібрання, право на свободу мирних зібрань, адміністративне судочинство, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, практика Європейського суду з прав людини.

Стаття посвящена исследованию вопроса реализации в административном судопроизводстве положений ст. 11 Конвенции о защите прав человека и основных свобод, а также правовых позиций Европейского суда по правам человека в контексте права на свободу мирных собраний. Автор анализирует сущность понятия «установленное законом», которое применяется к случаям ограничения права на свободу мирных собраний. В работе делается вывод о том, что нормативно-правовое регулирование общественных отношений, возникающих в связи с реализацией права на свободу мирных собраний должно соответствовать принципу правовой определенности как неотъемлемой составляющей верховенства права. В связи с этим анализируется отечественное правовое регулирование свободы мирных собраний и даются рекомендации по применению стандартов ст. 11 Конвенции о защите прав человека и основных свобод в административном судопроизводстве.

Ключевые слова: мирные собрания, право на свободу мирных собраний, административное судопроизводство, Конвенция о защите прав человека и основных свобод, практика Европейского суда по правам человека.

The article is devoted to the study of the issue of implementation in the administrative legal proceedings of Article 11 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the practice of the European Court of Human Rights on the right to freedom of peaceful assembly. The author analyzes the essence of the notion of “prescribed by law”, which is used when restricting the right to free-

dom of peaceful assembly. The paper concludes that the legal regulation of social relations that arise in connection with the exercise of the right to freedom of peaceful assembly must comply with the principle of legal certainty as an integral part of the rule of law. In this regard, the domestic legal regulation in the field of freedom of peaceful assembly is being analyzed and recommendations are made regarding the application of the standards of Article 11 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms in administrative proceedings.

Key words: *peaceful assembly, the right to freedom of peaceful assembly, administrative proceedings, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, practice of the European Court of Human Rights.*

Вступ. Право на свободу мирних зібрань є певним індикатором, який відмежовує держави демократичні від авторитарних чи тоталітарних, оскільки належна реалізація цього права створює сприятливі умови для функціонування громадянського суспільства, а також для повноцінної свободи вираження поглядів. Також, як зазначає Р.С. Мельник, мирні зібрання є не лише критерієм, за яким визначається рівень демократії в країні, а й надзвичайно дієвим способом громадського контролю за інститутами публічної влади [1, с. 7]. І дійсно, право на свободу мирних зібрань гарантує ефективне функціонування демократичного суспільства, оскільки належна його реалізація забезпечує необхідні умови для діяльності політичних груп і партій, професійних спілок та інших об'єднань громадян. Крім того, свобода вираження поглядів, передбачена ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ), є однією з цілей свободи мирних зібрань та об'єднань [2]. Т.І. Дудаш у зв'язку з цим зазначає, що свобода мирних зібрань є природним продовженням свободи вираження поглядів, адже свобода мирних зібрань є однією з форм, в яких виявляються тенденції суспільної думки [3, с. 350].

Відповідно до ст. 11 ЄКПЛ, кожен має право на свободу мирних зібрань і свободу об'єднання з іншими особами, включаючи право створювати профспілки та вступати до них для захисту своїх інтересів. Здійснення цих прав не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб. Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень на здійснення цих прав особами, що входять до складу збройних сил, поліції чи адміністративних органів держави.

Як бачимо, право на свободу мирних зібрань не є абсолютним і в ЄКПЛ передбачаються ймовірні випадки легітимного втручання держави в реалізацію цього права. П. 2 ст. 11 ЄКПЛ містить вичерпний перелік обставин, які допускають відповідні обмеження. Допустимими вважаються обмеження: 1) які встановлені законом; 2) які є необхідними у демократичному суспільстві; 3) які використовуються для досягнення однієї з кількох цілей: забезпечення інтересів національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб. Відповідно, втручання з боку держави становитиме порушення ст. 11 ЄКПЛ, якщо воно не «встановлено законом», не переслідує одну або кілька легітимних цілей, зазначених у п. 2, та не є «необхідним у демократичному суспільстві» для досягнення такої цілі або цілей [4]. У всіх інших випадках втручання в реалізацію прав на свободу мирних зібрань буде вважатися правомірним та таким, що відповідає положенням ст. 11 ЄКПЛ.

Проте в процесі правозастосування може виникати низка проблемних питань, пов'язаних із визначенням того, які обмеження можна вважати такими, що «встановлені законом». Дослідження цього питання, а також загалом проблематики застосування в адміністративному судочинстві практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) привертало увагу багатьох науковців, серед яких С.В. Шевчук, Т.І. Фулей, Н.Б. Писаренко, Р.С. Мельник, Т.І. Дудаш, М.І. Смокович, П.М. Рабінович. Тим не менш вказана сфера не є в повністю

дослідженою. У наукових публікаціях замало уваги приділялося вивченню європейських стандартів із питань обмеження права на мирні зібрання, що й обґрунтовує актуальність цієї статті.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження можливих шляхів реалізації в адміністративному судочинстві правових позицій ЄСПЛ із питань легітимності обмеження права на свободу мирних зібрань, що є надзвичайно важливим для справедливого здійснення правосуддя адміністративними судами у справах, пов'язаних із забезпеченням права на свободу мирних зібрань.

Результати дослідження. Після запровадження в Україні адміністративної юстиції та прийняття Кодексу адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. № 2747-IV (далі – КАС України) [5], адміністративні суди почали опікуватися забезпеченням права на свободу мирних зібрань, оскільки їхнім головним завданням став захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень із боку суб'єктів владних повноважень у сфері публічно-правових відносин. Вказане завдання адміністративних судів збереглося й після прийняття Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017 р. № 2147-VIII [6], що ознаменував прийняття нової редакції КАС України.

Як і раніше, до юрисдикції адміністративних судів належить вирішення справ про обмеження реалізації права на свободу мирних зібрань, а також справ про усунення перешкод та заборону втручання у здійснення права на свободу мирних зібрань. Особливості розгляду адміністративними судами вказаних категорій справ регламентовано ст. 280 та ст. 281 КАС України.

Не викликає сумнівів необхідність використання при судовому розгляді вищевказаних категорій справ положень ЄКПЛ та практики ЄСПЛ. Практика ЄСПЛ із питань права на свободу мирних зібрань є об'ємною, тому в рамках цієї роботи ми зосередимося на дослідженні застосування лише одного із вищезгаданих аспектів практики Страсбурзького Суду, а саме на дослідженні правових позицій із питань легітимності обмежень права на свободу мирних зібрань, встановлених законом.

Варто почати висвітлення вказаного питання з проведення аналізу розуміння поняття «встановлено законом» у контексті ст. 11 ЄКПЛ. У своїх рішеннях ЄСПЛ неодноразово зазначав, що вислів «встановлено законом» у ст. 11 ЄКПЛ вимагає не лише того, щоб оскаржуваний захід мав певне підґрунтя у національному законодавстві; він також стосується питання якості закону, про який йдеться [4]. І дійсно, говорячи про якість закону, ми не можемо не згадати, що це поняття нерозривно пов'язане з правовою визначеністю, яка є невід'ємним складовим елементом верховенства права.

Так, у Доповіді «Верховенство права» Європейської Комісії «За демократію через право» (Венеційської Комісії), схваленої на її 86 пленарному засіданні 25–26 березня 2011 р., принцип юридичної визначеності згадується як важлива складова частина верховенства права і зазначається, що держава має зробити текст закону (the law) легкодоступним. Вона також зобов'язана дотримуватись законів (laws), які запровадила, і застосовувати їх у передбачуваний спосіб та з логічною послідовністю. Передбачуваність означає, що закон має бути, за можливості, проголошений наперед – до його застосування та його наслідки мають бути передбачувані: він має бути сформульований доволі чітко, аби особа мала змогу скерувати свою поведінку. Юридична визначеність у зв'язку з цим вимагає, щоб юридичні норми були чіткими, точними та спрямованими на забезпечення того, щоб ситуації та правовідносини залишались передбачуваними [7].

Правове регулювання реалізації права на свободу мирних зібрань в Україні складно назвати таким, що відповідає вимогам правової визначеності. Це пояснюється тим, що вітчизняна правова система зі складністю відмовлялася від правового регулювання зазначеної сфери, яке була закладено ще в Радянському Союзі. СРСР був авторитарною державою, що зумовлювало безапеляційне обмеження громадянських свобод та прав людини в ній, у тому

числі й права свободу мирних зібрань, або передбачало жорсткий контроль над сферою реалізації цих прав із боку органів державної влади.

Так, у Радянському Союзі існував «дозвільний порядок» проведення мирних зібрань, який було передбачено Указом Президії Верховної Ради СРСР від 28 липня 1988 р. «Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР (далі – Указ 1988 р.). У преамбулі цього Указу 1988 р. зазначалося, що Конституція СРСР відповідно до інтересів народу і з метою зміцнення та розвитку соціалістичного ладу гарантує громадянам СРСР свободи зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій. Здійснення цих політичних свобод забезпечувалося наданням трудящим та їх організаціям громадських будинків, вулиць, площ та інших місць [8].

Варто акцентувати на тому, що відповідно до Указу 1988 р. громадяни мали отримувати дозвіл із боку органів державної влади на проведення будь-якого зібрання. Так, відповідно до цього Указу, про проведення зборів, мітингу, вуличного походу або демонстрації робилася заява у виконавчий комітет відповідної місцевої Ради народних депутатів. Вказана заява про проведення зборів, мітингу, вуличного походу або демонстрації подавалася в письмовій формі не пізніше як за десять днів до дати їх проведення. В заяві мали зазначитися мета, форма, місце проведення заходу або маршрути руху, час його початку і закінчення, передбачувана кількість учасників, прізвища, імена, по батькові уповноважених (організаторів), місце їх проживання і роботи (навчання), дата подачі заяви [8]. Як бачимо, відповідна норма радянського законодавства передбачала отримання дозволу з боку влади на проведення мирних зібрань. Зрозуміло, що за такого порядку досить важко говорити про повноцінне забезпечення права на свободу мирних зібрань, оскільки державні органи могли свавільно та безконтрольно відмовити у проведенні будь-якого зібрання.

Вказані положення продовжували бути чинними й після розпаду СРСР, оскільки відповідно до Постанови Верховної Ради України від 12 вересня 1991 р. «Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР» передбачалося, що «до прийняття відповідних актів законодавства України на території республіки застосовуються акти законодавства СРСР із питань, які не врегульовані законодавством України, за умови, що вони не суперечать Конституції і законам України» [9]. Після здобуття незалежності й дотепер український парламент так і не спромігся прийняти закон, який би врегулював суспільні відносини, що виникають у зв'язку з реалізацією громадянами свого права на свободу мирних зібрань та закріпив би більше гарантій реалізації цього права, ніж у радянському законодавстві. Тобто фактично вказаний порядок, встановлений Указом 1988 р., діяв на території України вже за часів незалежності.

Тим не менш після прийняття Конституції України 28 червня 1996 р., з'явилося нове регулювання суспільних відносин у вказаній сфері та було закріплено в ч. 1 ст. 39, що громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування. У ч. 2 зазначеної статті передбачалися обмеження відповідного права на мирні зібрання: «Обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей» [10].

Указана конституційна норма породила деякі проблеми правозастосування, які виникали під час організації проведення мирних зібрань. Як наслідок, Міністерство внутрішніх справ України звернулося до Конституційного Суду України (далі – КСУ) із конституційним поданням щодо офіційного тлумачення положення ч. 1 ст. 39 Конституції України про завчасне сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій (далі – Справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання), в якому просило розтлумачити яким є конкретний строк, протягом якого необхідно сповістити органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування про проведення зазначених акцій, оскільки чинним законодавством України

вказаний строк не було встановлено. У конституційному поданні стверджувалося, що деякі організатори таких акцій термін «завчасно» трактували як такий, що передбачає лише «попереднє інформування» відповідних органів про проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій. Суб'єкти конституційного подання скаржилися, що інколи така інформація направлялася до органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування за добу до початку масових акцій, а інколи – за кілька годин [11].

У своєму рішенні N 4-рп/2001 від 19 квітня 2001 р. КСУ зазначив, що положення ч. 1 ст. 39 Конституції України щодо завчасного сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій в аспекті конституційного подання треба розуміти так, що організатори таких мирних зібрань мають сповістити зазначені органи про проведення цих заходів заздалегідь, тобто у прийнятні строки, що передують даті їх проведення. Ці строки не мають обмежувати передбачене ст. 39 Конституції України право громадян, а мають служити його гарантією і водночас давати змогу відповідним органам виконавчої влади чи органам місцевого самоврядування вжити заходів щодо безперешкодного проведення громадянами зборів, мітингів, походів і демонстрацій, забезпечення громадського порядку, прав і свобод інших людей [11].

Якщо порівняти дві позиції (суб'єкта конституційного подання, яким було Міністерство внутрішніх справ України, та органу конституційної юрисдикції) можна побачити, як по-різному забезпечення права на свободу мирних зібрань сприймається з боку органів виконавчої влади та суду, який тлумачить положення Основного Закону. На думку суб'єкта права на конституційне подання, відображеного у рішенні у Справі щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання, ч. 2 ст. 39 Конституції України передбачає обмеження судом реалізації права громадян на проведення мирних зборів, мітингів, походів і демонстрацій (відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей). Зокрема, як наголошується в конституційному поданні, органам виконавчої влади потрібен певний проміжок часу для з'ясування умов проведення масових акцій, їх відповідність чинному законодавству та визначення необхідності залучення певних сил та засобів правопорядку тощо. У зв'язку з цим органи виконавчої влади вважали, що законом має бути встановлений і «граничний термін часу, до якого можливе подання повідомлень про наміри провести вказані заходи їх організаторами» [11].

На противагу цьому, орган конституційної юрисдикції не навів конкретного граничного терміну, а зазначив, що тривалість строків завчасного сповіщення має бути у розумних межах і не обмежувати передбаченого ст. 39 Конституції України права громадян на проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій. Такі строки мають слугувати гарантією реалізації цього права громадян. Упродовж цього строку зазначені органи мають здійснити і ряд підготовчих заходів, зокрема, для забезпечення безперешкодного проведення громадянами зборів, мітингу, походу чи демонстрації, підтримання громадського порядку, охорони прав і свобод інших людей [11].

Таким чином, позиція КСУ у Справі щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання демонструє складність питання про процедуру проведення мирного зібрання і наштовхує нас на думку про неможливість встановлення єдиного конкретного терміну завчасного сповіщення органів державної влади про проведення такого зібрання. Тим не менш КСУ у своєму рішенні навів низку інших критеріїв, якими мають керуватися публічна адміністрація, а також адміністративні суди під час вирішення питань про проведення мирних зібрань, і головний із них – це розумні межі строків завчасного сповіщення, які мають слугувати гарантією реалізації громадянами їхнього права на свободу мирних зібрань.

Але таке доволі абстрактне та теоретичне тлумачення конституційної норми про завчасне сповіщення про проведення мирного зібрання не вирішило проблем правозастосування, які виникали під час організації мирних зібрань. Так, деякі суди продовжували застосовувати положення Указу 1988 р. про «дозвільний порядок» проведення мирних зі-

брань, порушуючи положення ст. 39 Конституції України, яка закріплює лише обов'язок сповіщення органів державної влади [4].

Вказана проблематика стала предметом розгляду в ЄСПЛ, який у справі «Веренцов проти України» констатував порушення конвенційних прав, у тому числі й права на свободу мирних зібрань, гарантованого ст. 11 ЄКПЛ. ЄСПЛ зазначив, що втручання у право заявника на свободу мирних зібрань, яке вчинялося з посиланням на Указ 1988 р., не було встановлено законом, та детально аргументував свою позицію, зазначивши недосконалість українського законодавства, яке регулює проведення мирних зібрань. ЄСПЛ погодився з тим, що державі може знадобитися певний час для прийняття законодавчих актів протягом перехідного періоду, але він не погодився з тим, що затримка у понад двадцять років є виправданою, особливо коли йдеться про таке фундаментальне право, як свобода мирних зібрань [4].

Цим рішенням було фактично визнано, що застосування Указу 1988 р. є неприпустимим, оскільки Конституція України вимагає завчасного повідомлення органів влади про намір провести демонстрацію та закріплює, що будь-яке його обмеження може встановлюватися лише судом. Указ 1988 р., розроблений відповідно до Конституції СРСР 1978 р., передбачав, що особи, які бажають провести мирну демонстрацію, мають отримати дозвіл від місцевих органів влади, які також мають право заборонити будь-яку таку демонстрацію. З преамбули Указу зрозуміло, що він був призначений для абсолютно інших цілей, а саме – надання органами влади засобів для висловлення своїх поглядів на користь певної ідеології лише деяким категоріям осіб, що саме по собі є несумісним із самою суттю свободи зібрань, що гарантується Конституцією України [4].

Проте навіть після набуття цим рішенням ЄСПЛ статусу остаточного, практика українських адміністративних судів продовжувала йти шляхом застосування Указу 1988 р. І відповідна тенденція продовжувалася до прийняття рішення КСУ у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ч. 5 ст. 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій) від 8 вересня 2016 р. № 6-рп/2016 [12], яким відповідний Указ був визнаний неконституційним.

Деякі представники експертного середовища (наприклад М.І. Ставнійчук) зазначали, що у такому рішенні органу конституційної юрисдикції не було жодної необхідності, адже у приписі ст. 1 Перехідних положень розділу 15 Конституції України чітко встановлено, що закони та інші нормативні акти, прийняті до набуття чинності Конституцією, є чинними у частині, що не суперечить Конституції [13].

Своєю чергою, зазначимо, що лише після визнання Указу 1988 р. неконституційним, припинилася практика використання положень вказаного нормативно-правового акта при вирішенні питань про заборону проведення мирних зібрань в Україні. Таким чином, рішення КСУ у цьому разі відіграло важливу роль не стільки для теоретичного обґрунтування неконституційності Указу 1988 р., скільки для належного гарантування права на свободу мирних зібрань.

Висновки. Які ж висновки можна зробити для адміністративного судочинства? Ураховуючи, що практика ЄСПЛ є джерелом адміністративного судочинства, адміністративні суди, при вирішенні справ про встановлення обмеження щодо реалізації права на свободу мирних зібрань або про усунення перешкод та заборону втручання у здійснення права на свободу мирних зібрань мають обов'язково керуватися положеннями ст. 11 ЄКПЛ та практикою ЄСПЛ щодо реалізації права на свободу мирних зібрань. Важливою вимогою є те, що будь-яке обмеження відповідного права, згідно з практикою ЄСПЛ, має встановлюватися винятково законом. Проте це правило не треба трактувати лише буквально, оскільки воно, зокрема, означає, що на правові норми, що регламентують проведення мирних зібрань, поширюються вимоги правової визначеності. Таким чином, адміністративні суди мають виходити з того, що втручання в реалізацію права на свободу мирних зібрань можливе лише

в тому разі, коли воно відповідає «розумним очікуванням» громадян, що бажають провести такий публічний захід. У всіх інших випадках втручання має вважатися таким, що порушує право на свободу мирних зібрань.

Наприклад, вирішуючи питання про граничний термін завчасного сповіщення проведення мирного зібрання, правовій визначеності буде відповідати будь-яке рішення, яке корелюватиметься з позицією КСУ, викладеного ним у рішенні у Справі щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання. Тобто строки сповіщення не мають обмежувати передбачене ст. 39 Конституції України право громадян, а мають служити його гарантією і водночас давати змогу відповідним органам виконавчої влади чи органам місцевого самоврядування вжити заходів щодо безперешкодного проведення громадянами зборів, мітингів, походів і демонстрацій, забезпечення громадського порядку, прав і свобод інших людей.

Список використаних джерел:

1. Мельник Р.С. Право на свободу мирних зібрань: теорія і практика. К., 2015. 168 с.
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнародний документ від 4 листопада 1950 р. Офіційний вісник України. 1998. № 13 / № 32. С. 270.
3. Дудаш Т.І. Практика Європейського суду з прав людини: навч. посіб. 3-тє вид., стереотипне. К.: Алерта, 2016. 488 с.
4. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Веренцов проти України» від 11.04.2013 р. Офіційний вісник України. 2013. № 83. С. 161.
5. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. Голос України. 2005. № 158.
6. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 03.10.2017 р. № 2147-VIII. Голос України. 2017. № 221-222.
7. Доповідь «Верховенство права» Європейської Комісії «За демократію через право» (Венеційської Комісії), схваленої на її 86 пленарному засіданні 25–26 березня 2011 р. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/6b6c1e2e6ad3e2fcc225745c0-034f4cc/229b826c8ac787dec2257d87004987c3/\\$FILE/CDL-AD\(2011\)003rev-ukr.pdf](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/6b6c1e2e6ad3e2fcc225745c0-034f4cc/229b826c8ac787dec2257d87004987c3/$FILE/CDL-AD(2011)003rev-ukr.pdf).
8. Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР: Указ Президії Верховної Ради СРСР від 28 липня 1988 р. № 9306-XI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v9306400-88/print1442832375436564>.
9. Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР: Постанова Верховної Ради України від 12 вересня 1991 р. № 1545-XII. Голос України. 1991.
10. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
11. Рішення Конституційного Суду України від 19.04.2001 р. № 4-рп/2001 у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 39 Конституції України про завчасне сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій (справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання). Офіційний вісник України. 2003. № 28. С. 109. Ст.1379.
12. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини п'ятої ст. 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій) від 8 вересня 2016 р. № 6-рп/2016. Вісник Конституційного суду України. 2016. № 6. С. 140.
13. Ставніччук М.І. Свобода мирних зібрань: потрібне реальне вирішення. URL: <https://dt.ua/internal/svoboda-mirnih-zibran-potribne-realne-virishennya-.html>.

